

**ЧИННИКИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ
В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Виявлено чинники, що сприяли розвитку комерційної освіти в Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. та відокремленню її у самостійну освітню галузь.

Ключові слова: комерційна освіта, професійна освіта, чинники розвитку, галузь освіти.

Сучасний період історії України характеризується зміною економічної моделі, переходом до ринкової структури господарювання, появою нових тенденцій у розвитку міжнародних відносин (глобалізацією та регіоналізацією). Глобалізація в сучасному розумінні передбачає не тільки обмін товарами, послугами, капіталом, який виходить за межі державних кордонів, а й трудовими ресурсами. Регіоналізація, у свою чергу, виявляється у створенні економічно інтегрованих просторів. Цей процес набуває форм постійного та неухильного зростання міжнародного переплетення національних економік, що передбачає обмін спеціалістами, перш за все, в галузі комерції і торгівлі. У цих умовах Україна мусить мати чітку далекосяжну геостратегію щодо свого соціально-економічного, політичного та культурного розвитку, однією з головних складових якої є система професійної освіти, яка не завжди відповідає економічному й соціальному попиту на відповідних спеціалістів, що не може не позначитись на загальному розвитку держави.

Цей процес у своїх основних рисах повторює ситуацію соціально-економічного розвитку України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., коли потреба в комерційних кадрах постала настільки гостро, що виявилась у створенні самостійної галузі професійної освіти. Певні моменти розвитку українського суспільства тих часів ініціювали появу нових адекватних форм і методів освіти, сприяли трансформації традиційних відповідно до соціально-економічних і суспільно-політичних умов, а також національних, етичних, релігійних традицій та інтересів різноманітних соціальних груп.

Отже, необхідність у модернізації української економіки, що вимагає перебудови системи підготовки кадрів, а також процес трансляції досвіду від одного покоління до наступного як базисної основи соціального розвитку, свідчать про актуальність та соціально-культурну значущість вивчення чинників, що сприяли становленню системи комерційної освіти в Наддніпрянській Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., його екстраполяції на соціальну дійсність.

Радянські історики дореволюційної системи освіти (Є.М. Мединський, Ш.І. Ганелін, М.А. Константинов, Ф.Ф. Корольов, Е.Д. Днепров, Б.К. Тебієв та ін.), надаючи позитивні оцінки вітчизняній комерційній освіті, приділяли в своїх працях незначну увагу цьому типу навчальних закладів. Середнім комерційним

училищам було присвячено дві дисертаційні роботи на кандидатському рівні, виконані в 1953 і 1954 рр. (М.С. Зинченко, Б.М. Парнікель).

Окремі свідчення з історії комерційних училищ Наддніпрянської України відображено в дослідженнях, присвячених “новим школам” кінця XIX – початку XX ст. (А.М. Михайлова), а також у працях з історії професійно-технічної освіти (С.Я. Бартишев, А.М. Веселов, М.М. Кузьмін, Є.Г. Осовський та ін.).

Бібліографія “Советская литература по истории школы и педагогике дореволюционной России 1918–1977 гг.” містить лише вісім публікацій щодо комерційних навчальних закладів.

Становленню та розвитку комерційної освіти в Росії XVIII – початку XX ст. та в Україні кінця XIX – початку XX ст. присвячено історико-педагогічні дисертаційні роботи на кандидатському рівні, виконані в 1996 і 1998 рр. (Н.М. Калиніна та В.М. Постолатій). Їх автори розглядають динаміку розвитку комерційної освіти, кількісні та якісні показники вітчизняної комерційної школи зазначеного періоду в контексті розвитку загальної й професійної освіти.

У 2001 р. Ю.М. Масловим було проведено історичне дослідження на кандидатському рівні, яке висвітлювало діяльність державних органів міських громадських установ, земств, станових і громадських організацій, приватних осіб щодо створення та зміцнення системи комерційної освіти в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст., а також сам процес становлення й розвитку мережі комерційних навчальних закладів. Автор торкається проблеми соціокультурних чинників становлення комерційної освіти в Росії досліджуваного періоду.

Аналіз публікацій і дисертаційних робіт свідчить про те, що поза увагою науковців залишилась більша частина чинників, що сприяла розвитку в Україні комерційної освіти й перетворенню її установ на ефективні професійні навчальні заклади.

Мета статті – виявити чинники, що сприяли становленню та розвитку комерційної освіти в Наддніпрянській Україні другої половини XIX – початку XX ст. та відокремленню її в самостійну освітню галузь.

Під комерційною освітою слід розуміти структурну групу навчальних закладів, які здійснюють підготовку спеціалістів для галузей торгівлі, фінансів, бухгалтерії тощо.

Аналіз сучасної науково-педагогічної, історичної літератури, вітчизняних періодичних видань другої половини XIX – початку XX ст., а також праць відомих педагогів та науковців означеного періоду свідчить про те, що головним чинником, який сприяв організації системи комерційної освіти в Наддніпрянській Україні, був соціально-економічний.

З одного боку, промисловий переворот, розвиток транспортної інфраструктури, розширення внутрішньої та зовнішньої торгівлі, товарно-грошових відносин, поява у зв'язку із цим нових спеціальностей вимагали збільшення кількості відповідних спеціалістів різного ступеня кваліфікації: бухгалтерів, комівояжерів, прикажчиків, товарознавців, комерційних кореспондентів, біржових маклерів, керівників (управляючих), перекладачів, правознавців у галузі комерційного права тощо. В умовах розвитку промислово-торговельного капіталу постійно відчувався попит на комерційні кадри, який не можна було задовольнити лише шляхом практичної виучки, як це було раніше.

З іншого боку, прискорення модернізації економіки, кардинальна зміна суспільно-економічних відносин після селянської реформи 1861 р. та інших бу-

ржуазних реформ, що відбувались у Російській імперії протягом 60–70-х рр. XIX ст., привело до залучення в ринкові відносини мільйони людей, для яких комерційні знання стали життєво необхідними. Це виявилось потужним соціальним чинником, що сприяв створенню якісно нових навчальних закладів. У таких умовах тодішня система професійної освіти постала перед досить важливим соціальним завданням: підвищення загального рівня грамотності вже вільного населення, а також надання соціальної перспективи вихідцям із “нижчих станів”.

Крім того, ідея необхідності створення системи комерційної освіти, яка мала за мету надати знання, корисні саме для торговельної діяльності, була осмислена й прийнята в означений період, з одного боку, громадськістю, з іншого – власниками промислових, торговельних і фінансових установ. До цього часу молоді люди навчались комерції, стоячи за прилавком та спостерігаючи за діями досвідчених купців і торговців. Намагання уряду Катерини II створити в державі широку мережу училищ, в яких би навчали дітей не тільки “Закону Божому” та грамоті, а й комерції, політичної економії, народному праву, зустріли опір з боку батьків. Так, у 1790 р. міщани багатьох міст Російської імперії подали своїй губернській владі майже однакові “чолобитні”: “купеческих и мещанских детей в школах не состоит, да и впредь к изучению в училища отдавать детей мы не намерены. Того ради содержать училища желания никакого нашего не состоит и мы не видим для себя от оных пользы”. Але в другій половині XIX ст. ситуація змінилася. Невпинний поступ часу потребував поглиблення й поширення комерційних знань. Торговельна та комерційна діяльність стала набагато складнішою, вона виходила за межі міст і навіть такої великої держави, як Росія. Тому купці, власники підприємств, торгових установ стали самі виявляти ініціативу щодо створення комерційних навчальних закладів у великих містах Наддніпрянської України та фінансувати їх за власний кошт.

Так, ідея необхідності розвитку комерційної освіти в Харкові спонукала до значних пожертвувань окремих представників купецького товариства, фінансово-кредитних закладів та промисловців міста. Власник заводу сільськогосподарських машин М.Х. Гельферіх виділив 12 тис. рублів на заснування трьох стипендій свого імені [5, с. 100]. Товариство взаємного кредиту прикажчиків м. Харкова на заснування 16 стипендій для дітей своїх членів виділило 40 тис. рублів, Земельний банк (до середини 1890-х рр.) – 17 тис. рублів, Міський купецький банк – 15 тис. рублів, Торговельний банк – 9 тис. рублів, 2-е Харківське товариство взаємного кредитування – 11,8 тис. рублів, купці П.П. Рижов і І.О. Сергєєв – по 4 тис. рублів, голова Біржового комітету О.К. Алчевський – 1 тис. рублів та ін. [3, с. 43–48].

Більша частина коштів на утримання Київського комерційного училища також асигнувало Купецьке товариство міста. У 1899–1900 рр. воно виділило 58,5% необхідних коштів, тоді як плата за навчання, що надходила від учнів, становила 22,5%, а прибуток училища у вигляді відсотків з цінних паперів – 16,7% [4]. Купці-промисловці засновували стипендії для незаможних вихованців Київського комерційного училища. Одним із перших був М.А. Терещенко, який у квітні 1897 р. вніс до стипендіального фонду 30 тис. рублів, а в 1898 р. було затверджено 12 стипендій його імені [2].

У Луганську торговельна школа (відкрита у вересні 1900 р.) також утримувалась на кошти міського самоврядування і Ради з'їзду гірничопромисловців [4].

Слід виділити ще один соціальний чинник, який спонукав власників промислових та комерційних підприємств виявляти ініціативу щодо проблеми створення

системи комерційної освіти. Купецькі фамілії в зазначений історичний період не відрізнялись стійкістю. Це виявлялося в тому, що сини відомих комерсантів відмовлялись продовжувати справу батьків. Причини були дві: або марнотратство нащадків від відсутності спеціальних комерційних знань, або перехід у вищий стан після здобуття університетської освіти (оскільки альтернативи не було). Важливу роль у цьому процесі відіграло введення в містах так званого інституту почесного громадянства. Д.І. Багалей, розглядаючи цю проблему, констатував таке: “Создание в николаевское время нового городского сословия – почетного гражданства, имевшее целью поощрять “людей среднего рода” в их торгово-промышленных занятиях и создать, так сказать, крупную буржуазию, в действительности только содействовало более легкому переходу купечества из лавки в эскадрон или за канцелярский стол: если для купеческого сына требовалось солидное образование для того, чтобы выйти в дворяне, то для почетного гражданина такой переход был совсем не труден: аттестат уездного училища открывал перед ним двери канцелярии, а домашнего образования было вполне довольно для командования эскадроном” [1, с. 173–174].

Отже, система вітчизняної комерційної освіти не виникла на голому місці, вона була продуктом культурно-історичного розвитку. Уже з другої половини XVIII ст. робили перші спроби відкриття одиничних комерційних училищ. Але недостатній рівень розвитку економіки тих часів зумовив обмежений рівень організації підготовки спеціалістів для комерції, тому що широкого попиту на них не було. Незважаючи на це, в результаті цієї діяльності (як правило, приватних осіб, суспільних організацій) було накопичено перший організаційний досвід щодо створення комерційної освіти. У XVIII – на початку XIX ст. тривали активний пошук концепції оптимального розвитку системи комерційної освіти на вітчизняному ґрунті, вивчення досвіду європейських країн тощо.

У цьому контексті великий внесок в обґрунтування необхідності створення й розвитку системи комерційної освіти зробила вітчизняна прогресивна інтелігенція та педагоги-науковці, які порушували питання щодо форм, методів, поширення комерційних знань та їх значення для розвитку економіки держави. Усі ці проблеми обговорювали на засіданнях з'їздів, присвячених технічній і професійній освіті, які проводили за ініціативою “Російського технічного товариства”. Характеризуючи завдання, що стояли перед комерційною освітою, видатний український економіст і педагог М.М. Соболев писав: “Вищі комерційні навчальні заклади мають мету надати завершену наукову освіту для торгових діячів, озброїти їх методами наукового дослідження і дати наукове розуміння всіх складних проблем торгового і кредитного обороту. Така широка наукова підготовка потрібна для діячів керівного характеру таких, як керуючих торговими конторами, директорів великих торгових підприємств, банків, транспортних підприємств та ін. Вона повинна виробити в учнів широкий кругозір, здатність до ініціативи, вміння пристосовуватись до нових умов ринку. У центрі науки вищої комерційної школи стоїть (знаходиться) політична економія зі всіма її розгалуженнями, яка доповнюється юридичними, технічними і спеціальними комерційними науками” [6, с. 248–249].

Вітчизняні економісти-педагоги зазначеного періоду створювали навчально-методичну базу для викладання нових для того часу і таких необхідних для фахової комерційної освіти наук, як політична економія, товарознавство, бухгалтерський облік; переглядали зміст цих навчальних дисциплін відповідно до потреб часу та розвитку самих наук. Слід зазначити, що ці навчальні дисципліни були вже виділе-

ні в Європі та США як самостійні; написані відповідні підручники для їх викладання. На початку XX ст. (1906–1908 рр.) вийшов перший вітчизняний підручник з товарознавства під назвою “Руководство по товароведению с необходимыми сведениями из технологии”, авторами якого були М.Я. Кіттари, П.П. Петров, Я.Я. Нікітінський. Видання цієї книги дало змогу викладати товарознавство як самостійну дисципліну в українських комерційних навчальних закладах. Усе це дало можливість створити зміст середньої та вищої комерційної освіти, що стало важливим чинником для створення системи відповідних навчальних закладів.

Не менш важливе значення на становлення та розвитку комерційної освіти в Наддніпрянській Україні мав геополітичний чинник. Безпосередній вплив на формування мережі вітчизняних комерційних закладів справили освітні реформаторські процеси, які відбувались у другій половині XIX – на початку XX ст. в Європі, перш за все, в Австро-Угорщині та Німеччині. Засновником фахової освіти в Європі прийнято вважати Німеччину, де вперше розроблено та втілено в життя розгалужену багатофункціональну систему комерційної освіти, яка була перейнята багатьма державами, Російською імперією тощо. Так, перші комерційні училища було відкрито в Москві та Петербурзі наприкінці XVIII ст. за зраками Гамбурзької та Віденської комерційних академій. Наддніпрянська Україна як складова Російської імперії була повністю інтегрована в її соціально-економічний та освітній простір, що безпосередньо впливало на розвиток комерційної освіти на вітчизняних теренах.

Міністр фінансів Росії, автор відомої грошової реформи 1895–1897 рр. С.Ю. Вітте неодноразово підкреслював важливість вищої спеціальної економічної освіти й необхідності підготовки широко освічених економістів для державної та громадської економічної діяльності з тим, щоб “поповнити відчутну прогалину у вищій комерційній освіті, а також утворити необхідний контингент викладачів для комерційних училищ з спеціальних предметів”. Це завдання С.Ю. Вітте поклав на економічне відділення С.-Петербурзького Політехнічного інституту, який було засновано за його ініціативою в жовтні 1902 р. В записці “Про заснування Політехнічного інституту в С.-Петербурзі” він писав: “Відсутність людей з такою широкою економічною освітою довго ще буде паралізувати роботу уряду до підняття у нас торгівлі та промисловості на належну висоту і до втілення в життя різних заходів у галузі державного господарства, якщо не вжиті сьогодні ж ефективних заходів щодо створення у нас школи, яка давала б вищу спеціальну економічну освіту” [7, с. 25–26].

Реформа міністра фінансів С.Ю. Вітте задала імпульс розвитку комерційної освіти в Україні, створила для нього відповідне державне регулювання. Із цього часу комерційна освіта почала набувати завершеного й систематичного характеру, який відповідав європейському рівню підготовки спеціалістів у галузі комерції тих часів. Так, 15 квітня 1896 р. було затверджено “Положення про комерційні навчальні заклади”. Цей закон, а також доповнення до нього від 10 червня 1900 р. визначали основний напрям системи вітчизняної комерційної освіти. Поряд з комерційними училищами, що являли собою центральний ланцюг системи комерційної освіти, набули поширення торгові школи, торгові класи, курси комерційних знань. На початку XX ст. у цю систему інтегрувалися вищі комерційні навчальні заклади – інститути.

Висновки. Становлення та розвиток системи комерційної освіти в Наддніпрянській Україні другої половини XIX – початку XX ст. проходив як складний і

багатогранний процес, на який впливало багато чинників. До основних з них можна віднести такі: соціально-економічні, суспільно-політичні, культурні, а також геополітичні особливості цього регіону та вітчизняних підходів до організації навчально-виховного процесу комерційних навчальних закладів різного типу.

Наявність вищезазначених чинників призвела до того, що в 1913 р. в Наддніпрянській Україні комерційних навчальних закладів нараховувалось 92 із 497 в усій Російській імперії. Найбільша кількість таких закладів були в українських містах з розвинутою промисловістю й торгівлею: у Києві – 13; у Харкові – 7; у Катеринославі – 5; в Одесі – 8; у Єлизаветграді – 4.

Список використаної літератури

1. Багалея Д.И. История Харькова за 250 лет его существования / Д.И. Багалея, Д.П. Миллер. – Репринтное издание. – Х., 1993. – Т. II (XIX – нач. XX в.). – 973 с.
2. Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О.М. Донік. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с.
3. Мартинова І.С. До питання про зміцнення матеріальної бази середніх навчальних закладів за допомогою органів місцевого самоврядування та приватної доброчинності у 2-й пол. XIX – на поч. XX ст. / І.С. Мартинова ; Наук. вісник ХДПУ: Історичні науки : зб. наук. пр. – Х., 1999. – Вип. 2. – С. 95–101.
4. Ковалинский В.В. Меценаты Киева / В.В. Ковалинский. – 2-е изд. – К. : Кий, 1998. – 528 с.
5. Отчет об имущественном состоянии и движении денежных сумм Харьковского коммерческого училища Императора Александра III с осени 1888 – по 1-е августа 1895 года включительно / Сост. Л.К. Завадовский. – Х., 1896. – 48 с.
6. Соболев М.Н. Очерки экономической политики промышленности и торговли / М.Н. Соболев. – Харьков, 1916. – 432 с.
7. Труды Ленинградского политехнического института им. М.И. Калинина : материалы по истории института. – Л., 1948. – № 1. – С. 25–26.

Стаття надійшла до редакції 25.01.2013.

Петренко Н.В. Факторы развития системы коммерческого образования в Надднепрянской Украине второй половины XIX – начала XX века

Определены факторы, способствующие развитию коммерческого образования Надднепрянской Украины второй половины XIX – начала XX в. и выделению ее в самостоятельную отрасль образования.

Ключевые слова: *коммерческое образование, профессиональное образование, отрасль образования.*

Petrenko N. Factors of development of business education in Dnieper Ukraine in the late XIX – early XX century

The factors contributing to the development of business education in Dnieper Ukraine in the second half of the XIX – early XX century and its separation as an independent educational sector are determined.

Key words: *business education, professional education, development factors, education.*